

Ольга В'ячеславівна Твердовська,
кандидат філософських наук,
провідний науковий співробітник
відділу філософсько-методологічних проблем
інноваційного розвитку людини
Інституту обдарованої дитини НАПН України
м. Київ, Україна

УДК 130.1:37.09

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ОБДАРОВАНОСТІ ЛЮДИНИ В СУЧАСНИХ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЯХ

В статті досліджується критична раціональна сутність людини як її основопологаюча здатність, обов'язкова складова формування обдарованості в динамічному світі. Обдарованість неможлива без високої пізнавальної активності, вміння умозрительно моделювати реальність, потужного уявлення, творчого озарення, можливості на раціональному рівні продукувати різні образи та оперувати ними. Сучасний контент феномена мислення з необхідністю апелює до критичності – тобто здатності особистості подолати в собі схильність до однозначно-догматичного сприйняття світу, вміння аналізувати ту чи іншу проблему з різних сторін, користуватися інформацією з багатьох джерел, відокремлюючи об'єктивний факт від суб'єктивного висновку про нього, логічне ставлення до будь-якого передумовлення, припущення, віри. Така модель критичного бачення дійсності є, перш за все, конструктивною, оскільки виробляє певну універсальну раціональну побудову, використовуючи яку, людина може успішно жити та діяти.

Ключові слова: критичне мислення, обдарованість, пізнання, метод, дисципліна.

In the present article explores the critical rational essence of man as its fundamental ability, a mandatory component of forming of giftedness in a dynamic world. Talent is impossible without high cognitive activity, the ability to simulate reality speculative, powerful imagination, creative insight, on a rational level capabilities to produce and manipulate various images. The modern content of phenomenon thinking with the necessity appeals to criticality – the individual's ability to overcome a tendency to uniquely-dogmatic view of the world, the ability to analyze a particular problem from different angles, using information from many sources, separating the objective fact of the subjective opinions of him, logical condition of any biases, assumptions, superstitions. Such a model is critical vision of reality is primarily constructive, because produces a universal rational construction, using which people can successfully live and act.

Key words: critical thinking, talent, cognition, method, discipline.

У межах сучасних соціокультурних трансформацій відбувається постійна зміна не лише аксіологічних орієнтирів людини, але також її праксеологічних стратегій та умоглядних обґрунтувань дійсності в цілому. Така девальвація екзистенційних смислів зумовлена, насамперед, динамікою і ускладненням соціальної реальності. Верифікацію проходять лише ті ціннісні системи, що є затребуваними, співмірними запитами мінливого й суперечливого світу. Стихійне переорієнтування людини на інші смисли буття зумовлює неможливість формування та здійснення єдиного, бажаного, визначеного діяльнісного вектора, адже людська активність більше нагадує пристосовницьку реакцію на непередбачувану дійсність. Без сумніву, формування вміння особистості бути спроможною вчасно і доцільно відповідати викликам сучасності є одним із основних завдань виховання та освіти.

У таких нестійких умовах становлення особистості, виявлення і розвиток її обдарованості має низку

особливостей. Сучасні дослідження обдарованості здебільшого аналізують цю властивість як сукупність можливостей (вроджених, набутих), що обумовлюють успішну активність людини, високий якісний та кількісний рівень виконання конкретної діяльності на відміну від інших людей, які реалізують те ж саме. Однак обдарованість – це не лише система здійснення, але й можливість визначеним чином мислити. В означеному контексті необхідно звернутися до дослідження критичної раціональної сутності людини як її основоположної здатності, обов'язкової складової формування обдарованості в сучасному світі. Саме мислення є визначальним чинником обдарованості людини. Адже обдарованість неможлива без високої пізнавальної активності, вміння умоглядно моделювати реальність, потужної уяви, творчого осяяння, змоги на раціональному рівні продукувати різні образи й оперувати ними. Мислення є процесом пізнавальної діяльності, в процесі якого відбувається відображення у свідомості людини зв'язків її

відношень між предметами чи явищами дійсності, а також аналіз, синтез, індукція, дедукція, моделювання тощо конкретних подій. Ці та інші якості мислення є обов'язковою умовою досягнення високих результатів творчих здобутків. Єдність раціональних складових забезпечує можливість і дійсність реалізації креативних задатків в обдарованість. Обдарованість, талант, геній апелює до безмежного потенціалу мислення, живиться когнітивною поліфонією та варіативністю.

Сучасний контент феномена мислення з необхідністю апелює до *критичності* – здатності особистості долати схильність до однозначно-догматичного сприйняття світу, вміння аналізувати ту чи іншу проблему з різних боків, користуватися інформацією з багатьох джерел, відокремлюючи об'єктивний факт від суб'єктивної думки про нього, логічну умову від будь-якого упередження, припущення, забобону. Це вміння людини адекватно визначати причини й передумови наявних в її житті проблем, готовність докласти зусиль для їх практичного (а не лише риторичного) подолання. Так, сучасна обдарована людина не може бути успішною, затребуваною в суспільстві, якщо їй не властиві такі риси критичного мислення, як усвідомленість, відповідальність, цілеспрямованість, обґрунтованість, контрольованість, самостійність, самоаналіз, самоорганізованість, дисципліна тощо.

У межах філософського осмислення феномена мислення постає *критичний раціоналізм* як філософський напрям, що об'єднує різні концепції нового типу раціоналізму, спільним для яких є підвищений рівень критичності. Представники критичного раціоналізму відкидають принцип абсолютної підтверджованості знань (вважають їх лише вірогідними), допускають взаємодоповнюваність та конкуренцію різних теорій та концепцій. Основоположник цієї течії К. Поппер вважає, що «кантіанці і гегельянці здійснюють одну й ту ж помилку, припускаючи, ніби наші вихідні передумови (оскільки вони безумовно є незамінними інструментами, яких ми потребуємо для активного “створення” досвіду) не можуть змінюватися за рішенням, ні спростовуватися посередництвом експерименту, що вони знаходяться над і поза наукових методів перевірки теорій, складаючи базисні засновки того, що можна помислити. Таке припущення є перебільшенням, що ґрунтується на нерозумінні відносин між теорією та досвідом в науці» [1]. Ініціатор критичного раціоналізму вважає, що раціонально діє лише той дослідник, який, висувуючи сміливі наукові гіпотези, проекти, програми, піддає їх неупередженій фальсифікації, спростуванню з метою очищення їх від ірраціоналізму, суб'єктивізму, волюнтаризму. Більш пізні версії критичного раціоналізму посилюються завдяки принципу «критики своїх власних основ». Безкомпромісний критицизм перетворюється на синонім справжньої раціональності, етичну основу діяльності не лише наукового, а й будь-якого іншого соціокультурного співтовариства [2].

У межах критичного мислення застосовуються різні *наукові методи* пізнання та аналізу дійсності. Зокрема використовуються такі загальнонаукові методи:

аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція, моделювання, ідеалізація, аксіоматичний, гіпотетико-дедуктивний, історичний, логічний та інші. До філософських методів, що є конструктивними в межах означеної проблеми, належать такі: діалектичний та метафізичний, раціоналістичний та ірраціоналістичний, матеріалістичний та ідеалістичний, праксеологічний, аксіологічний, комунікативний тощо. Значущим методологічним принципом критичного мислення є антропологічний підхід, згідно з яким людина сама творить специфічний спосіб власної життєдіяльності, світ, в якому живе. Необхідно зазначити, що критичне мислення невід'ємне від методів фальсифікації, спростування, скептицизму та заперечення, адже сумнів як верифікація фактів та подій є фундаментальною ознакою мислячої істоти. Однак означені раціональні стратегії не зменшують ролі конструктивізму в кінцевому результаті когнітивної практики.

У реальному житті людина, яка послуговується критичним мисленням, попередньо не звертається до аналізу методологічної основи вирішення тієї чи іншої проблеми. Така людина вільно оперує фундаментальними науковими методами і принципами, комбінує їх залежно від поставленої задачі. Потрібно наголосити, що засвоєння людиною наукової методології загартовує, тренує розум, робить його гнучким та відкритим відносно динамічної реальності. Значущість методологічної основи мислення й теорії в цілому, як сукупності висновків, що відображають об'єктивно існуючі зв'язки між явищами дійсності, часто недооцінюють.

З практичної точки зору критичне мислення може бути *ситуативним, проектним або їх синтезом*. Ситуативне мислення постає як осмислення та аналіз визначеної події, конкретна «відповідь» на той чи інший факт дійсності. Такий тип мислення є поширеним, адже динамічні виклики сучасності вимагають від людини швидкого й вчасного реагування на зміни світу. Ситуативне мислення звернено до сьогодення, до вирішення актуальних і нагальних проблем. Проектне мислення апелює до майбутнього в контексті формулювання та оформлення визначеної мети перетворень чи досягнень людини у перспективі. Результатом такого мислення постає більш чи менш конкретний план дій. Цілепокладання є процесом покладання цілого, завершеного образу, визначення спрямованості діяльності. Синтез ситуативного та проектного мислення виявляється продуктивним з точки зору комбінації попередньо раціонально оформленої мети та її ситуативного корегування як відповідь на мінливу дійсність. Такий вектор мислення дозволяє обґрунтовано та чітко формулювати поточні завдання для реалізації поставленої мети.

Критичний принцип мислення та дії прямо *проти-лежний конформістській або масовій поведінці* людини. Остання, на жаль, є сьогодні домінуючою. Для підтвердження цієї думки зазначимо, що переважна кількість сучасних наукових праць присвячена аналізу проблеми масової, деперсоналізованої людини з низьким рівнем освіти та культури в цілому. Це є свідченням об'єктивно існуючої тенденції стандартизації, як

наслідку панування принципу технократії у всьому світі. А. Швейцер у праці «Благоговіння перед життям» вказує на те, що «через специфічні особливості нашої роботи ми втратили властиве нам духовне начало й нашу індивідуальність в тій мірі, в якій зросли матеріальні досягнення суспільства. І тут ми бачимо в дії трагічний закон, згідно з яким виграш у одному пов'язаний з втраченою в іншому» [3]. Т. Сидорина у праці «Філософія кризи» зазначає, що процес спрощення культури на Заході та на пострадянському просторі відбувався по-різному. На Заході причину формування масової людини спричинив перехід суспільства в індустріально-урбаністичну культуру. Але там не було знищено механізми цивілізації, а процес спрощення культури мислення зупинявся «фільтрами» академій, університетів, правових інститутів. Зберігався високопрофесійний статус гуманітарної культури та науки. На теренах пострадянського простору стратегія перетворення сприяла знищенню цивілізаційних структур, які й без того були хиткими. Цим процесам сприяли інституційні експерименти, ідеологічні гоніння представників інтелігенції тощо [4].

Як наслідок загальної низької культури мислення та дії постає цивілізаційна криза, що спричиняє деградацію аксіологічного потенціалу людини, збільшує рівень конфліктогенності в суспільстві. Е. Фромм у праці «Шляхи із хворого суспільства» пише, що «людину можна визначити як живу істоту, що може сказати “Я”, яка може усвідомити саму себе як самостійну величину. Тварина живе в природі й не трансцендує її, вона не створює себе, у неї немає потреби в самототожності» [5]. «У розвитку людської раси ступінь усвідомлення людиною самої себе як окремої істоти залежить від того, наскільки вона вивільнилась від відчуття тотожності клану і наскільки далеко просунувся процес її індивідуалізації» [6]. А. Швейцер переконаний, що «перша й найбільш загальна вимога зводиться до того, що світогляд повинен бути мислячим. Тільки те, що народжене мисленням та звернене до мислення, може стати духовною силою для всього людства. Тільки те, що переломлюється в мисленні багатьох людей і при цьому сприймається як істина, володіє силою переконання, що природно передається та не вичерпується. Тільки за умови постійного апелювання до мислячого світогляду можуть пробудитися всі духовні здібності людини» [7]. У контексті означених динамічних соціальних змін, на нашу думку, потрібно звернути дослідницьку увагу не лише на аналіз проблеми масової людини, але і на стратегії розвитку високоінтелектуальної, культурної, обдарованої особистості, що спроможна критично мислити та діяти.

Людина з необхідністю має критично мислити і володіти мистецтвом аналізувати, обмірковувати, обирати з поліваріативностей необхідне. Означене мислення виявляється відкритою системою, тобто цій когнітивній здатності людина має навчатися упродовж свого життя. Цей поступ можна схематизувати трикутником, кутами якого є *освіта, творчість та обдарованість*.

Освіта – це життєва компетентність особистості, вона постає як діяльність, спрямована на здобуття

знань, вмінь та навичок. Е. Фромм зазначає, що «картина світу людини залежить від ступеня розвитку її розуму та знання. Якщо об'єм людського мозку і не змінився протягом тисяч поколінь, все ж знадобився тривалий процес еволюції, щоб досягнути об'єктивності, тобто здатності бачити світ, природу, інших людей і себе такими, якими вони є, а не викривлено, через бажання та страхи. Чим більше людина розвиває цю об'єктивність, тим більше вона вступає в контакт з дійсністю, тим більш зрілою вона стає, тим більше у неї можливостей побудувати гуманний світ, в якому вона буде відчувати себе вдома» [8]. Знання є початковим, а не кінцевим пунктом критичного мислення. Критичність мислення дозволяє особистості вдосконалювати свої аналітичні здібності, навички застосування знань, сприяє виробленню прагнення до нових знань.

Творчість виявляється процесом невпинного творчого пошуку та реалізації задуманого. Творче мислення – це один із видів мислення, що характеризується створенням суб'єктивно чи об'єктивно нового продукту та новоутвореннями у процесі самої пізнавальної діяльності з його створення. У цьому контексті критичне мислення постає як гнучке, дивергентне мислення (від латин. *divergere* – відхилятися, розходитися), яке пов'язане з розв'язанням задач, що мають спектр оригінальних рішень. Таке мислення відрізняється від процесів застосування готових знань і умінь, що називають репродуктивним мисленням. Історія філософської думки звертає нас до давньогрецького поняття «калокагатія», що означає гармонійне поєднання фізичної краси та духовної досконалості людини. Калокагатія – це ідеал виховання людини, а вияв такої довершеності є засновком формування творчої та обдарованої особистості.

У контексті сучасних наукових досліджень *обдарованості* людини часто робиться акцент на значущості вроджених задатків цього феномена. Безумовно, природний потенціал є тією основою, завдяки якій людина здатна розкрити закладені в ній задатки в поліфонію творчих здібностей. Разом з тим вроджені якості, який би ступінь розвитку вони не мали, не є гарантом формування обдарованої особистості. На наш погляд, презумпцією, на яку потрібно спиратись у філософських рефлексіях щодо тлумачення феномена обдарованості є положення, згідно з яким кожна людина є творчою, обдарованою, володіє невичерпними раціональними резервами для накопичення нового знання та досвіду. Тоді чому одну особистість можна визначити як обдаровану, а іншу як таку, що володіє пересічними здатностями?

А. Гелен у праці «Про систематику антропології» справедливо пише: «людина є істота дисципліни і що вона – у з'ясованому смислі – створює культуру, відрізняє її від будь-якої тварини та одночасно її визначає, адже це має силу, без виключення, завжди і всюди, куди тільки досягає наш досвід» [9]. Дисципліна як самоорганізованість є тією якістю, що уможливило ґрунтовне засвоєння знань, вмінь та навичок, розвиток здібностей, які людина вважає для себе пріоритетними, здійснення визначеної стратегії діяльності та життя в цілому. Докладаючи системних та старанних зусиль

у тій чи інші галузі діяльності, кожна людина може досягнути високих результатів, які можна класифікувати як обдарованість. «Вся система дорослого характеру є дисциплінарною системою, вона ґрунтується на тому, що підлягає усвідомленій рівновазі підкорень, таких, що контролюються припущень, кінцевого відхилення та контролю одних спонук з боку інших. Ця дисциплінарна система закладається у вихованні, що не перестає бути взаємовихованням, коли пізніше у справу вступає самодисципліна. Без цього було б неможливе життя у спільноті та впорядкована діяльність, а так як у цьому полягають умови існування окремої людини, то ця система дисципліни спонук – спрямований характер, є також біологічною умовою існування» [10]. Нерозривним є взаємозв'язок діяльності та мислення, адже людська активність обумовлена логічною необхідністю, каузальністю. Послугуючись *дисципліною мислення та дії*, людина здатна повніше розкрити закладений в ній природний потенціал творчих задатків, реалізувати непересічні креативні здібності, уможливити розвиток обдарованості, таланту, генія.

В організації самодисципліни ключовим є поняття *вчасності*, адже від правильного розрахунку часу залежить ефективність змін. Успішною можна назвати ту людину, яка вміє «опинитись тут і зараз», коректно, чітко й, головне, своєчасно сформулювати та прийняти до реалізації певну ціль. Час є цінним ресурсом, а раціональне його використання – це запорука перетворення мисленнєвого на реальне з меншими витратами. Адже нині кожна година дорожча за попередню. Зважена економія часу інтенсифікує діяльність людини, визначає ієрархію та преференцію цілей, уможливує отримання бажаного за менший проміжок часу. Через призму діяльності людина усвідомлює хід часу. Проте, як зазначає І. Барбур у праці «Етика в епоху технології», хоча технологія збільшила кількість вільного часу, але не зуміла стимулювати його творче використання [11].

Освіту, самоосвіту, самовдосконалення, творчість можна розглядати як інвестицію, що є обов'язковою умовою досягнення успіху та з необхідністю забезпечить визначений ефект. Відсутність такої проєкції може означати відсутність уявлень про бажане або неготовність з певних причин окреслити програму перетворень бажаного на дійсне. Як зазначає К. Ясперс, людина, яка не бачить власного майбутнього, втрачає сенс і в сучасному [12]. Основною метою цього процесу виявляється формування людини, яка була б здатна оперувати розкріпаченим інтелектом, готова створювати принципово нові рішення і технології. Розкріпачення інтелекту є можливим та дійсним за умови використання низки чинників, серед яких особливе місце займає методологічна культура, розвиток якої є прерогативою філософії.

Визначальною рисою критичного мислення є *здатність до трансцендентальної рефлексії*, тобто можливість людини вийти «за межі» множини складних та суперечливих подій, абстрагуватись від спрощеного розуміння дійсності, мислити контекстуально, поглянути на проблему з іншого ракурсу. Така модель критичного бачення дійсності є, перш за все, конструктивною,

адже продукує деяку універсальну раціональну побудову, використовуючи яку, людина може успішно жити та діяти. Критичне мислення – це також системне, комплексне мислення, що характеризується цілісністю сприйняття дійсності. Завдяки цьому типу мислення людина виявляється здатною генерувати та реалізовувати нові ідеї та проєкти.

Дослідження критичного мислення як чинника розвитку обдарованості людини в сучасних трансформаціях соціокультурних цінностей, передбачає не лише пошук нового розуміння феномена обдарованості крізь призму раціонального змісту, але і формулювання нових ефективних шляхів реформування освітньої системи, що є невід'ємною складовою становлення людини. Розвиток критичного мислення є комплексом заходів, спрямованих на *тренування аналітичних, креативних, дослідницьких навичок* з метою формування відкритої та гнучкої раціональної здатності особистості в контексті викликів сьогодення для вироблення вміння рефлексивного ставлення до свого «Я», моральної та соціальної відповідальності. Системний та послідовний мисленнєвий тренінг – це необхідний засновок нових особистісних пошуків перспектив та їх втілення у реальність. Людина, яка володіє таким типом мислення, – успішна, затребувана у суспільстві, адже вміє критично осмислювати проблеми, обирати з низки альтернатив відповідні рішення, здатна розпізнавати протиріччя та парадокси.

Використані літературні джерела

1. *Поппер К.* Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы / К. Поппер; Пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского // Открытое общество и его враги. – М.: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – Т. 2. – С. 255–256.
2. Критичний раціоналізм // Філософський енциклопедичний словник. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ. – К.: Абрис, 2002. – С. 309.
3. *Швейцер А.* Благоговение перед жизнью / А. Швейцер; Пер. с нем., сост. и посл. А. А. Гусейнова и М. Г. Селезнева. – М.: Прогресс, 1992. – С. 51.
4. *Сидорина Т. Ю.* Философия кризиса: Учеб. пособ. / Т. Ю. Сидорина. – М.: Флинта: Наука, 2003. – С. 403.
5. *Фромм Э.* Пути из больного общества / Э. Фромм; Сост. и послесл. П. С. Гуревича; Общ. ред. Ю. Н. Попова // Проблема человека в западной философии: Переводы. – М.: Прогресс, 1988. – С. 477.
6. Там само, С. 478.
7. *Швейцер А.* Благоговение перед жизнью – С. 73.
8. *Фромм Э.* Пути из больного общества – С. 481.
9. *Гелен А.* О систематике антропологии / А. Гелен; Сост. и послесл. П. С. Гуревича; Общ. ред. Ю. Н. Попова // Проблема человека в западной философии: Переводы. – М.: Прогресс, 1988. – С. 164.
10. Там само, С. 197.
11. *Барбур И.* Этика в век технологии / И. Барбур; Пер. с англ. А. Киселева. – М.: Библиейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2001. – С. 61.
12. *Ясперс К.* Смысл и назначение истории: Пер. с нем. / К. Ясперс. – М.: Политиздат, 1991. – С. 155